№ 21. Յունիսի 7. — 1873 — Յունիսի 7. № 21.

ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹԻ ԳԻՆԸ.

Տարեկան գինն է 5 ռուբլի (փոստի ծախսով): Օտարաքաղաքացի բաժանորդները պիտի դիմեն այս հասցէով. Въ Тифлисъ. Въ Редакцію Армянской Газеты „Мшакъ“.

Թիֆլիսում կարելի է ստորագրվիլ խմբագրատան մէջ (Արծրունու տան) և պ. Դատուրեանցի խանութում:

ՄՇԱԿ

ՑԱՑՏԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹԻՒՆ.

Մասնաւոր յայտարարութիւն տպել տուողը պիտի վճարէ 10 հասարակ տառի համար 1 կոպէկ արժէք: Յայտարարութիւններ տպվումեն Հայերէն, Ռուսերէն, Վրացերէն, Ֆրանսիարէն, Գերմաներէն և Թուրքերէն:

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Կոսմոպոլիտութիւն.—Ներքին տեսութիւն. Հայոց Թատրոն. Նամակ Ղուբայից. Ներքին լուրեր. — Արտաքին տեսութիւն. Նամակ Փարիզից. Նամակ Վիէննայից.—Խառն լուրեր. — Առևտրական. — Յայտարարութիւններ. — Բանասիրական Մատենագրութիւն (վերջ).

Խնդրում ենք այն մեր բաժանորդներից, որք մինչև այժմ „Մշակի“ այս տարվայ վճարը հատուցած չեն, ուղարկել խմբագրութեանը իրանց բաժանորդութեան գինը:

ԿՈՍՄՈՊՈԼԻՏՈՒԹԻՒՆ

I

Շատ վտանգաւոր բան է յանձն առնել ժողովրդին լուսաւորել և մի և նոյն ժամանակ բաւական հմտութիւն չունենալ այս կամ այն բառի միտքը և նշանակութիւնը անգամ հասկանալու: Շատ վտանգաւոր է դուրս գալով գրականական ասպարէզը, պատրաստված չը լինել լրագրողի պաշտօնը խղճմտաբար կատարելու համար: Որանից հետևում է անդադար հակասութիւններ և անյաջողութիւն... Որանից դուրս է գալիս որ ինքն զրողը հաստատ ուղղութիւն չունենալով, մոլորեցնում է և ընթերցողին: Որանից է ծագում այն ծիծաղելի երևոյթը որ մենք մի մտքի նշանակութիւնը ճշգրտութեամբ չը հասկանալով, վեց ամիս սորանից առաջ այս կամ այն գաղափար վնասակար էինք համարում, իսկ այսօր համարում ենք նոյն գաղափար օգտաւէտ և յարգելի...

II

Այդ տեսակ գիտական գաղափարներից մինը կոսմոպոլիտութեան գաղափարն է, որ ինչպէս և շատ ուրիշ գիտական—հասարակական մտքերը, շատերը մտքի բուն նշանակութիւն չը հասկանալով, վնասակար են անուանում և 'ի հարկէ (որ միշտ յատկանիշ է խորին տգիտութեանը) իրանց ամենասուրբ պարտաւորութիւն են համարում հայհոյել,—միայն նրա համար որ չեն հասկանում...

Այդպէս էր ընթանում մարդկութիւնը իր պատմական ամբողջ ընթացքում,—նա հայհոյում էր այն ամենը, որ մտաւորապէս անպատրաստ լինելով, միջոց չունէր ըմբռնելու և հասկանալու...

III

Մինթէ ասելով բժիշկ ես պիտի հասկանամ՝ տգէտ, իր գիտութեան անհոգ, անխիղճ մարդ, մինթէ ասելով լրագրող, ես պիտի հասկանամ՝ անընդունակ, առաջադիմութեան անփոյթ, ծոյլ, յետադէմ էակ: Մինթէ ասելով պաշտօնեայ, ես պիտի հասկանամ՝ անշարժ, խաւարասէր անձն...ոչ, ինչպէս կան անպիտան բժիշկներ, կան և օրինաւորներ, եթէ կայ տգէտ լրագրապետ, կարող է լինել և բարեխիղճ, եթէ գտնվում են անշարժ և խաւարասէր պաշտօնեայք, կը գտնվին և շատ լուսաւորվածներ...

Կամ մինթէ կղերական խօսքով ես իրաւունք ունեմ հնքել մարդին յետադիմութեան դրօշմով: Մինթէ հանրապետականը պիտի կարծի որ բոլոր միապետականները անպէտք անձներ են, իսկ միապետականը պիտի նոյնը ասի հանրապետականի վրա, ինչի՞ ուրիշի համոզմունքը և ուղղութիւնը անպատճառ պիտի ընդունենք վատ կողմից...

IV

Ինչի՞ ուրեմն կոսմոպոլիտ ասելով մենք պիտի անպատճառ ընդունենք այդ գաղափարը ինչասակար կողմից, ինչի՞ պիտի հասկանանք անհիմն, վայրիվերոյ կոսմոպոլիտ և ոչ թէ օրինաւոր, հաստատ համոզմունք ունեցող...

Կոսմոպոլիտ բառով գիտական տերմինների անտեղեակ անձինքը առհասարակ հասկանում են այնպիսի մի անձնաւորութիւն, որ իր օջախը թողած կամենում է օգնել ուրիշին, իր հայրենակիցները, իր ազգութիւնը արհամարհելով, մոռանում է ամբողջ մարդկութեան վրա....

V

Մենք չենք հերքում որ այդ տեսակ անհիմն, վայրիվերոյ կոսմոպոլիտներ կան, ինչպէս և չենք ուրանում որ կան լրագրապետները, պաշտօնեաները և այլ, որք արժանի չեն այդ կոչման, որ կան հանրապետականները որք վնասակար են, կամ պատահում են կղերականները, որք խաւարասէր են....և այլն

Բայց մի և նոյն ժամանակ պէտք է խոստովանենք որ վերև յիշված կոսմոպոլիտը արժանի էլ չէ այդ անուան: Վերև նկարագրած կոսմոպոլիտը ոչ թէ կոսմոպոլիտ չէ, ոչ թէ վնասակար է, որպէս անհիմն կոսմոպոլիտ,—բայց և անպէտք է, որպէս մարդ:

Նրա ուղղութիւնը ոչ թէ միայն անհիմն է և վայրիվերոյ, բայց և բոլորովին հակառակում է ճշմարիտ կոսմոպոլիտութեանը:

VI

Ճշմարիտ կոսմոպոլիտը ունի թէև աչքի առաջ ամբողջ մարդկութեան երջանկութիւնը, բարձր է դասում մարդկութեան երջանկութիւնը քան թէ մի ազգութեան գոյութիւնը,—բայց նոյն իսկ այդ պատճառով երբէք չէ կարող արհամարհել անհատութեան երևոյթը:

Ճշմարիտ կոսմոպոլիտը ասում՝ ես պիտի ձգտեմ ընդհանուր մարդկութեան երջանկութեանը, իսկ մարդկութիւնը կազմված լինելով առանձին անհատներից, որք են ազգութիւնները, ես պիտի իմ բոլոր ջանքս նուիրեմ նախ և առաջ մարդկութեան մասնաւոր անդամների (ազգութիւնների) բարեկամութեանը: Բայց որովհետև ես չեմ կարող բոլոր ազգութիւններին օգնել, ես կ'օգնեմ միայն մի ազգութեան, այսինքն այն ազգութեանը, որին ես ինքս պատկանում եմ...

Օգնել մի ազգութեան, ծառայել մէկին,—նշանակում է օգնել և ծառայել ամբողջ մարդկութեանը, որովհետև այն ազգութիւնը ամբողջ մարդկութեան կազմվածքի մի մաս է:

VII

Եթէ ճշմարիտ կոսմոպոլիտը աչքի առաջն ունի ընդհանուր մարդկութեան օգուտը, նա չէ կարող ցանկանալ, որ մարդկութեան մի մաս, այսինքն այն ազգութիւնը որին նա իր ծագմամբ պատկանում է, հրաժարվէր իր առանձնութիւններից, իր անհատական կեանքից,—որովհետև մի ազգութիւն թուլանալով և անհետանալով վնասում է իր անկմամբ ամբողջ մարդկութեանը:

VIII

Ճշմարիտ կոսմոպոլիտութիւնը նայում է մարդկութեան վրա, որպէս մի մարմնի վրա, որ բաղկացած լինելով զանազան, այլ և այլ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Lettres du Maréchal de Moltke Sur l'Orient' Traduit de l'Allemand. Paris 1872 *)

Մարաջախտ Մոլտքէն իւր նուրբ, հեռատես և թափանցիկ հանճարովն ըմբռնել է Ցաճկաստանի կեանքի պայմանները, ժողովուրդների միմեանց մէջ և առ տէրութիւնն ունեցած յարաբերութիւնքը, և համոզուել է թէ հայերը զօրքի մէջ առանձին բաժին պէտք է կազմեն. այդ դիտաւորութիւնը այլապէս գործադրելը ինչասակար է, դուցէ և անկարելի:

Մոլտքէի բերած փաստերի վրա ուրիշ շատ փաստեր ևս աւելցնել կարելի է, եթէ խնդիրը ուրիշ կողմերից ևս քննելու լինէինք. բայց զարմանալին այն է, որ մեր Պօլսի եղբայրներից ոմանք, փոխանակ գործնական կերպիւ հարցին վերաբերելու, փոխանակ կեանքի էական երևոյթների վերա հիմնելու իւրեանց կարծիքները, վերացական և անգործադրելի «պարտք և իրաւունք» սկզբունքների վրա են հիմնում իւրեանց մտքերը՝ չգիտեմ պարզամտութեամբ, թէ խարդախութեամբ է սոցա արածը, որպէս զի տկարների աչքը չլացնեն այդ խօսքերով, և հզօրների քմաց հաճոյանան. այնու ամենայնիւ միշտ պարսաւելի և կասկածելի կմնան այդպիսի կարծիք յայտնողները, մինչև որ նոքա պարզ և շօշափելի կերպով չբացայայտեն, թէ ինչ միջոցներով նոքա պէտք է հաւասարակշռութիւն հաստատեն պարտքերի և իրաւանց մէջ և ապահովացնեն նորան: Այդ հարցի նկատմամբ Մեղուն (№ 2—1872) մի շատ վայրի վերոյ յօդուած էր տպել, որի մէջ տէրութիւնը գերդաստանի հետ էր համեմատում, արիւն թափելը իրաւունք էր համարում, և ապացուցանում էր թէ «տաճկաբնակ հայն ունի կարօտութիւն արիւն թողնելու»:

Իւր նամակների մէջ Մոլտքէն շատ անգամ նկարագրում է զանազան պատմական երևելի քաղաքներ, նոցա բնական գեղեցիկ դիրքը, յիշում է նոցա փառաւոր անցեալը և այժմեան անմխիթար վիճակը, զորօրինակ Պրուսան, նրա Մայր եկեղեցու մէջ, որտեղ ժողովել էին Նիկիոյ սուրբ Հարքը, Թուրքերն են իւրեանց նամազը կատարում (Ն. ԺԴ. 7071). Զմիւրնիայ իւր կլասիկական յիշատակներով և գենուացւոց ժամանակից մնացած աւերակներով (Ն. ԺԶ. 76). Հռոմկլայ՝ ինչտեղ զարմանք է յայտնում հին ժամանակ շինած հայոց վանքին և պատմում է, թէ վանքի վարդապետները ջրհոր են փորել 200 ոտնաչափ խորութեամբ, ինչտեղ իջնում է քարաժայռի մէջ քանդած բոլորաձև սանդուխքը «այդ վարդապետների գործը, աւելացնում է նամակագիրը, արժանի է իրենց նախորդներին» (Ն. ԻԲ. 212)

Օրֆա, հին Եդեսիայ, այստեղ յիշում է Աբգարի պատմութիւնը և անձեռագործ պատկերի Եդեսիայ բերելը (Ն. ԽԲ. 214). Դիարբէքիրը իւր մեծագործ աւերակներով և ողորմելի խրճիթներով. ամենից նշանաւոր է համարում այստեղ մի հին կամուրջի մնացորդը լայն կամարներով. «չգիտեմ, շարունակում է Մոլտքէն, հմ պէտք է վերաբերել այդ յանդուգն շինուածքը, հին Հայաստանի արքաներին, Ցունաց կայսրներին, թէ խալիֆներին» (Ն. ԽԳ. 220).

Մայաֆարտին, հին Տիգրանակերտը, «Հայաստանի մայրաքաղաքը երբեմն հզօր արքաների, աշտարակները և պարիսպը դեռ կանգուն են. Ամրոցի գլխաւոր աշտարակները գուցէ ցոյց են տալիս այն տեղը, ուր նստում էին Արտաքսերսի յաջորդները» (Ն. ԽԸ. 259). Ցետոյ պատմում է, թէ Ատանայի կողմերը տեղական իշխանութեան վերայութեամբը կարելի է ճանապարհորդել միայն Թոմարսէ քաղաքի հայոց եպիսկոպոսի հովանաւորութեամբը. Նկարագրում է նրա վանքը, արած ընդունելութիւնը և եպիսկոպոսի ունեցած իշխանութիւնը (Ն. ԾԲ. 292). Եգին «հայերի մայրաքաղաքը. այդ կիրճի մէջ, Ասիայի այդ հեռաւոր անկիւնում՝ հայ սեղանաւորը պահում է. իւր հարստութիւնը, երբ որ նա գործերից հեռանում է, այստեղ է վերադառնում հայ ճարտարապետը, հայ վաճառականը և բեռնակիրը, որովհետև ըստ սովորութեան այստեղի երիտասարդները գնում են մայրաքաղաք, մնում են այնտեղ տասը տարի, կամ այնտեղ ժանտամահով են մեռնում, կամ հարստացած վերադառնում են իւրեանց հոլիտը».

Ամասիա և Եգին քաղաքները Մոլտքէն իւր տեսած քաղաքներից ամենագեղեցիկն է համարում. (Ն. ԾԸ. եր. 325)

Մոլտքէի նամակներից մեր քաղուածոյքը վերջացնելից առաջ, մտադիր ենք ծանօթացնել մեր կարդացողներին հեղինակի դատողութեանց և կարծիքների հետ Ցաճկաստանի 1836 թ. քաղաքական և զինուորական կացութեան և Մահմուտ Սուլթանի անձի և գործունէութեան մասին.

«Երկար ժամանակ, ասում է Մոլտքէն, արևմտեան ազգերի զօրքերը աշխատում էին սահման դնել մահմետական իշխանութեանը. այժմ եւրոպական քաղաքականութիւնը ճիգն է թափում ապահովացնել նրա գոյութիւնը: Հեռու չէ այն ժամանակը, երբ որ երկիւղ էին կրում, որ մահմետականութիւնը, ինչպէս որ նուաճել էր արևելքը, չարածէ իւր իշխանութիւնը արևմուտքի մեծ մասի վրա: Մահմետականները արդէն տիրել էին այն երկիրներին, ուր քրիստոնէութիւնը արմատացած էր արդէն շատ դարեր: Առաքեալների երկիրները՝ Կորինթոսը, Եփեսոսը, Նիկիայն, Անտիոքը, Նիկոմիդիան և Աղեքսանդրիան արդէն հնազանդել էին նոցա իշխանութեանը. քրիստոնէութեան օրօրոցը, Փրկչի գերեզմանը, Պալեստինը և Երուսաղէմը նոյնպէս նուաճած էին. նոքա վերջ դրին յունաց կայսրութեանը և իւրեանց մարգարէին նուիրեցին Սուրբ Սոփիայի տաճարը, ուր հազար տարի փառաւորում էին Քրիստոսի անունը: Մահմետականները իւրեանց յաղթութիւնը հասցրին մինչև Զալցբուրգը. Հռոմների կայսրը փախաւ իւր մայրաքաղաքից, և փոքր էր մնում որ Վիեննայի սուրբ Ստեփանոսի եկեղեցին մզկիթ դառնայ: Աֆրիկայի անապատներից սկսած մինչև Կասպից ծովը, Հնդկական Ովկիանոսից մինչև Ադրիական ծովը՝ բոլորը հնազանդում էին Սուլթանին. Վենետիկը և Գերմանացւոց կայսրը նորան հարկատու էին: Միջերկրական ծովի ափերի երեք քառորդը նորա իշխանութեան ներքոյ էր. Նեղոսը, Եփրատը տաճկաց գետեր էին. Արշիպելագոսը, Սև ծովը տաճկաց լիճեր էին: Հազիւ երկու դար անցաւ և Ցաճկաց տէրութիւնը քակտւում է և կարծես թէ մօտենում է իւր օրհասին: Ցունաստանը ազատուեցաւ, Մոլտաւիան, Վալաքիան և Սերբիան ձևի համար են ընդունում Սուլթանի գլխաւորութիւնը և Ցաճիկները

(* Տես «Մշակի» № 20.

մասերից, իւրաքանչիւրը պիտի առողջ մնայ, որ ամբողջ մարմինն էլ առողջ լինի...

Կոսմոպոլիտութեան ուսումը անբաժանելի է անհատական սկզբից։

Ընդհանուր մարդկութեան երջանկութիւնը աչքի առաջն ունենալով, կոսմոպոլիտը ձրգտում է իր նպատակին, դուրս գալով իր դատողութիւնների մէջ ազգութեան սկզբից, նա նայում է մարդկութեան վրա ազգութեան կէտից։

Ուրեմն որքան կը բազմանան կոսմոպոլիտները ամէն ազգութեան մէջ, այնքան կ'օգտվի իւրանչիւր ազգութիւնը,—ուրեմն կը շահվի և ամբողջ մարդկութիւնը։

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ ԹԱՏՐՈՆ

Հայոց թատրոնը Թիֆլիսում տաս տարից աւելի գոյութիւն ունենալուց յետոյ, մինչև պիտի հասնի այն եզրակացութեանը, որ նրա գոյութիւնը աւելորդ է մեր ժողովրդի պահանջների համար։ Չենք կարծում։

Բայց այնուամենայնիւ մենք տեսնում ենք մի շատ անմխիթար երևոյթ։ Վերջին ժամանակ հայոց թատրոնի ներկայացումներին շատ սակաւ հանդիսականներ են լինում, և որպէս լսում ենք ներկայացնողները երբէք այսքան վատ կրած չեն, որքան այժմ։ Ինչով մեկնենք այս երևոյթը։ Ժողովրդի սառնութեամբ,—չենք կարծում, որովհետև եթէ ժողովուրդը սառն էր դէպի թատրոնը, նա արդէն վաղուց պիտի ցոյց տար այդ սառնութիւնը։

Ժողովուրդը սիրում է միշտ նորութիւն։ Առաջին ժամանակները հայոց բեմը ինքն իր երևալովը նորութիւն էր ներկայացնում։ Փոյթ չէ ինչ էին ներկայացնում՝ „Շուշանիկ" „Երշակ բ." թէ ուրիշ բան։ Այժմ ժողովրդի թէ ճաշակը զարգացաւ, թէ արհեստական պիտոյքները ընդարձակվեցան։

Ժողովուրդը տեսաւ բեմի վրա Պէսոնեբին, Յարութիւններին և այլ իրան մօտիկ, ծանօթ, իրական կեանքից վերցրած տիպերին...Նա ծիծաղեց, ծափահարեց կենդանի, ծանօթ, սրտին մօտիկ տիպերին, երևոյթներին և կեանքին բեմի վրա։ Մինչ Նրան կարող են Երշակները և Շուշանիկները նոյն չափով հետաքրքրել ինչպէս առաջ...

Հշմարիտ է որ մեր դերասանական խումբը գովելի ջանք է գործ դնում և թարգմանական պիէսներ տալ, բայց չէ կարելի ասել որ թարգմանութիւնների ընտրութիւնը միշտ աջող է լինում։

Ինչպէս չը համակրել Հիլլերի „Աղաղակներ" անմահ պիէսայի թարգմանութեան մեր լեզվով և նրան մեր բեմի վրա ներկայացնելուն։ Բայց մի և նոյն ժամանակ ցաւելով պիտի ասենք որ այդ տեսակ բարձր արհեստական գրվածները բեմի վրա մեր հասարակութիւնը չէ գնահատում։

Եթէ Հիլլերի ու Հէկսպիրի գրվածները մինչև անգամ Ռուսաստանի մայրաքաղաքների բեմի վրա ներկայացրած ժամանակ, ժողովուրդը դարձեալ քիչ է լինում, թէև ժողովուրդը առաւել զարգացած է, քան թէ մերը,—ուր մնայ որ մեզանում նրանք աջողվին։ Այնուամենայնիւ մենք յայտնում ենք մեր կատարեալ համակրութիւնը այդ տեսակ թարգմանութիւններին, և համոզված ենք, որ նրանց ներկայացնելով աւելի հանդիսականներ կունենան մեր դերասանները քան թէ հայ ողբերգական պիէսները և կամ միշտ մի և նոյն վոդեվիլները, ինչպէս „Պառաւներուն խրատ" և այլն։

Ցանկալի կը լինէր որ մեր դերասանները, տարվայ այն ամիսներին, երբ չեն ներկայացնում, աշխատէին թարգմանել կամ թարգմանել տալ եւրոպական և ռուս լեգէրատուալից այնպիսի պիէսները, որք իրանց ժամանակակից բովանդակութեամբ ընդհանուր կրթողական նիւթ ունեն և կարող են վերաբերել առհասարակ ամէն մարդկային հասարակութեան որ ազգութեան և պատկանէր նա

ՆԱՄԱԿ ՂՈՒԻԲԱՑԻՑ

Անցեալները «Մշակի» 2-դ համարին մէջ Զ...ց Ս...ի ճանապարհորդութեան նկատմամբ մի նոր տեղեկութիւն էր տպուած։ Շուշուց «Մեղուին» գրուած մի նամակ այդ մասին բացատրութիւն կպահանջէր։ Իսկ այդ մասին իմ վաղուցուայ ունեցած տեղեկութիւնը յայտնելու առիթը ունեցայ։

1867 և 68 թուականներին Երևանայ Հողոր դպրոցումն պատմութեան և աշխարհագրութեան դասատու էի։ Այդ քաղաքի կլիման ինձ վնասեց։ Բժիշկների խորհրդով Վայոց ձորի (այժմ Դարեչիչեկի) հանքային ջրերը գնացի, ուր առ ժամանակ մնալէն յետո, նոյն գաւառի Մալիշկա գիւղի Տէր Ա...ի տանը հիւր մնացի, որոյ որդին Երևանայ Հ. դպրոցի աշակերտ էր։ Միւս տարին արձակուրդի ժամանակ նորէն գտնուեցայ Տէր Ա...ի տանը հրաւիրուելով նրա որդուց։ Իսկ վերջին անգամ ինձ ղրկեց այնտեղ Ալիքսան Ռենարանունով դաղղիացին ճղոպուրի կոճղներ որոնելու։

Այս այցելութիւնները ինձ Վայոց ձորի հետաքրքիր ծանօթացրին, որուն վրա աստ ուղղակի խօսելը մեր նպատակէն դուրս է։ Նա՝ իր մէջ 35 Հայ գիւղեր ունի, որոնց երկուսը կամ երեքը բընիկներ են, իսկ մնացորդքը Պարսկաստանից եկած գաղթականներիցն են։ Նոցա կենաց ամէն կողմերը թշուառութեան մէջ կլողան։ Այնտեղ ամէն բան նահապետական ժամանակներին կհասնի։ Ուրիշ բաների հետ նոցա հովիւներն ալ Հայ քահանայի յատուկ եղած գրութեան մէջ են։

Ամէն փոքր ի չատէ ընթերցասէր Հային ծանօթ կլինի անուշտ Պետրոս Մագաթեանցը Սեյաղ մականուանեալ Հայը, որ երբեմն եղած է մոլրով Վայոց ձորին, ուր իր բոլոր գտնուած ժամանակը տեսած է հինգ վեց տարի։ Նա՝ տղայ զաւակ չունէր։ Նորան աղջիկը ամուսնացած է Ալիքսան Աղա Բաբայեանցի հետ, որ Ալիքսանդրապոլու Նըշանաւոր գերդաստաններից մէկն է։ Այս ամուսնութեան ժամանակ, Նորան եղբայր Յովհաննէս Բաբայեանցը, 19 կամ 20 տարեկան հասակաւ, դաւառական դպրոցումը իւր ուսումն, և եթէ սխալ չեմ պ. Արապաճեանցից հայերէն լեզուն սովորելով՝ առանձին կերպով պատրաստվումէր բարձրագոյն դպրոց մտնելու։ Ահաւասիկ հենց այս միջոցներին Նորա հայրը, հանգուցեալ Յակոբ Աղա Բաբայեանցը, իր խնամի պ. Մագաթեանցից ստացաւ մի նամակ, որուն մէջ ուրիշ խօսքերի հետ նա ասումէր թէ՝ «ես տղայ զաւակ չունեմ, ղրկիր Յովհաննէսին ինձ մօտ, նա՝ կլինի իմ որդին և ես գուցէ քեզնից առաւել հեշտ կերպով կառաջնորդեմ Նորան դէպի բարձրագոյն դպրոց»։ Այս հրաւերքէն երկու կամ երեք ամիս յետոյ պ. Յ. Բաբայեանցը Վայոց ձորումն էր։

Հենց այս ժամանակներին Ս. Զ...ցը հիւր եղաւ հայազգի աստիճանաւոր և բոլոր Երևանայ նահանգին յայտնի՝ Ռըթոյ բեկի 1) ամարանոցին, ուսկից նա մի ձիաւորի ձեռամբ մի նամակ ղրկեց Քեշիշքենդ (որ առ հասարակ գաւառի կառավարչաց բնակութեան տեղին է) Մագաթեանցի վրա և խնդրեց որ նա իւր որդեգիր Յ. Բաբայեանցին ղրկէ Ռըթոյ բեկի ամարանոցը։ Մի ուրիշ նամակաւ Ս...ը մի և նոյն ժամանակն հրաւիրեց Տէր Ա... և Տէր Աա... քահանայից, որոնք ի հարկէ նրան վաղուց ծանօթ կը լինէին։

Այս անգամէն երեք կամ չորս օր յետոյ հրաւիրուած անձինքը Ս. Զ...ցի մօտ էին։ Այստեղ նա խնդրեց պ. Յ. Բաբայեանցին իրան յանձնարարական նամակ էր գրած։ Նա նշանակեց չորս ձիաւոր մինչև գործքի վերջն այդ երեք անձանց հետ մանգալու։ Ամպոտ վանուց թագաւորաց շիրիմները, որոնք փոշիներու տակ ծածկուած էին, նա ինքը իր բռնած մշակների հետ բաց արաւ և ինքն ստորագրեց նորանց։ Իսկ ինչ որ վերաբերումէ այս ճանապարհորդութեան ծախսին, դա ամենքին հասկանալի է։ Մանեկողքն մոլրովի մարդիքն էին։

Ահա թէ ովքեր են եղած Վայոց ձորի ճանապարհորդքը։

Արդ՝ չնայելով բանի այս իսկութեան, չնայելով որ Ս. Զ...ցի ոտքի Վայոց ձորի հողին անգամ չդպչելուն. նա՝ ասում է «այս ինչ տեղ այսպէս երեսիս վերա անկայ լաց էլայ. այն ինչտեղ այնպէս արեցի և այլն»։ Սակայն մեր պատմածը երկու անգամ երկու՝ չորս լինելուն պէս է։ Մեր պատմածը այնքան ճշմարիտ է, որ ոչ թէ 10 կամ 20 մարդիք, այլ ամբողջ գաւառից վկայվում է։ Ամէն օտար մարդ այնտեղի աւերակների մինի մօտ կանգնելիս՝ կլսէ ամէն անց ու դարձ անողից, մինչև անգամ թուրքից, որ իրան լեզուաւ ասումէ «Աղա դրանց ամէնքն ալ Մագաթով Մոլրովի որդին Մալիշկի Տէրտէրների հետ գրոսեցին տէրութեան համար»։

Քահանայքը ճանապարհորդութեան տպուելէն յետ մի մի գիրք ընծայ ստացան։ Իսկ Յովհաննէս Բաբայեանցը դեռ սպասում է համալսարան գնալու։

Յակոբ Կարապետեանց

1) Վայոց ձորի հիւսիսային կողմումն է Գեղամայ ծովին մերձ եղած նշանաւոր ամարանոցները. ուր ամէն տարի մեծ բազմութիւն են հավաքվում իրանց անասուններով։ Այստեղ է և Ռըթոյ բեկի ամարանոցը, որ նշանաւոր Գավառու հայարնակ գիւղի երևելի գերդաստաններից մէկն է։

ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

Փոխարքայի Գլխաւոր վարչութեան պ. կառավարիչը (Նաչալնիկ գլաւնավո ուպրավլենիա) յունիսի 13-ից կընդունի խնդրատուներին կ օ ջ օ ր ում չորեքշաբթի օրերը առաւօտեան 9 ժամից։

* * *

Խ ա ս ա ւ-Ի ւ ր թ ի ց գրում են մեզ՝ մեր Խասաւ-Իւրթը գրեթէ գիւղ է և ոչ թէ հայոց այլ աքսորուած են այդ բոլոր գաւառներից, որոնք նոցա էին պատկանում։ Ասորիքը՝ Ատանա և Կրետոս կղզին, որին տիրեցին 55 յարձակումներից և 70 հազար մահմետական զոհելուց յետոյ, առանց կռուի անցան ապստամբ փաշայի իշխանութեան ներքոյ. վերջապէս Արաբատանի և մինչև անգամ սուրբ քաղաքների վրա Սուլթանի իշխանութիւնը մի ժամանակ թուլացած էր. մնացած երկիրների մէջ ևս նոցա իշխանութիւնը սահմանափակուած է։ Յաճկաստանը կարող չէ այնքան կանոնաւոր զորք պահել, որ պաշտպանել կարողանայ իւր լայնատարած տէրութիւնը, ուրեմն որքան մեծ նշանակութիւն ունի Յաճկաստանի համար աշխարհախումբ զինուորութիւնը, բայց այսպիսի մի զինուորութիւն կազմելու համար հարկաւոր էր որ կառավարութեան և կառավարեալների օգուտները մի լինէին։ Ամենից առաջ տէրութիւնը կարօտ է բարեկարգ վարչութեան. եկամուտների նուազելը պարզ ցոյց է տալիս երկրի հետզհետէ աղքատանալը. փաշաները կողոպտում են գաւառները, ստորադրեալը առանց ընծայի կարող չէ մօտենալ իւր մեծաւորին, և աղերսագիր տուողը առանց ընծայի դատաւորին։ Ցունաց գէմ դատերը, հայերի ապօրէն հալածմունքը, Յաճկաստանի այդ հարուստ և հաւատարիմ հպատակների, և այլ անարդար ու խիստ միջոցները միանգամայն յուսահատեցնում են ժողովրդին. ձեռակերտ արուեստները, վաճառականութիւնը և հողագործութիւնը խեղճ վիճակի մէջ, գաւառների մէջ ոչ ոք չէ պարապում հողագործութեամբ, որովհետև տէրութիւնը գնում է ցորենը իւր նշանակած գիներով. գիների այդ նշանակելը աւելի մեծ վնասներ է պատճառում երկրին, քան թէ հրդեհները և ժանտախտը ի միասին առած, որովհետև տէրութիւնը շատ անգամ ցորեն է գնում Օղեսայից, այն ինչ մայրաքաղաքին կից լայնատարած և պտղաբեր դաշտերը անմշակ մնում են։ Ապագան ցոյց կտայ թէ արդեօք մի տէրութիւն կարող է ոտի կանգնել իւր անկման միջոցին, թէ Բուզանդիայի մահմետական տէրութիւնը այնպէս պէտք է կործանուի՝ որպէս քրիստոնէականը, իւր վարչութեան պատճառով։ Եւրոպայի անդորրութեան համար այնքան վտանգաւոր չէ տաճկաստանի նուաճուելը որ և իցէ օտար տէրութեան, քան թէ նորա ծայրագոյն թուլութիւնը և ներքին լուծումն (Նամ. ժ. եր. 47—54)

«Սուլթան Մահմուտը, ասում է Մոլտքէն, իւր երիտասարդութիւնը անցրեց փակուած հարեմի մէջ, մի քանի մոլլաների և կանանց շրջանումը. նա չգիտէր ոչ մի եւրոպական լեզու, ոչ մի գիտութիւն, և ուսել էր միայն քորանը։ Այդ վիճակի մէջ, 23 տարեկան հասակումը ապստամբութիւնը նորան լոյս աշխարհ հանեց. ապստամբեալների բոլոր պահանջներին զիջանելուց յետոյ, նոցա իւր հարազատ եղբայրը զոհելուց յետոյ, նա աթոռ նստաւ։ Դորա թագաւորութիւնը նշանաւոր է նորանով, որ սորա օրով քրիստոնեայ հրպատակ ազգերը զարթնել և հոգի առնուլ սկսեցին. 18 տարուայ թագաւորութեան ժամանակ փորձը համոզեց նորան, որ չէ կարող շարունակել իւր թագաւորութիւնը հին հաստատութիւնների միջնորդութեամբ, թէ նա պարտաւոր է, վտանգի մէջ ձգելով իւր իշխանութիւնը և կեանքը անգամ, փոխել այդ վիճակը. այդ նպատակին հասնելու համար, նորան պէտք էր կործանել տէրութեան մէջ գտնուած բոլոր հակառակորդ ուժերը, նորան պէտք էր առաջ հարթել երկիրը և ապա նոր շինուածք կուռուցանել. նա իմաստութեամբ և հաստատուն կամքով կատարեց առաջինը՝ ցիրուցան ու բնաջինջ անելով ենիչար զօրքը, բայց թոյլ գտնուեցաւ և չը կարողացաւ գլուխ բերել երկրորդը։ Իւր ազգի մէջ Սուլթան Մահմուտը ոչ մի մարդ չը գտաւ, որ օգնել և առաջնորդել կարողանար նորան այդ նորաձեւութեանց մէջ. դժուար է երևակայել, որքան ստորին էր արևելքում կրթութեան աստիճանը. տաճիկը, որ գրել կարդալ գիտէ, արդէն ուսումնական էր համարվում, բարձր պաշտօնեաների մեծ մասը իւրեանց նամակները ուրիշներին էին կարդալ տալիս. բացառութիւն միայն այն մարդիկը են կազմում, որոնք Եւրոպայում են ստացել իւրեանց կրթութիւնը. դրա ապագայում մեծ նշանակութիւն կստանան։ Սուլթան Մահմուտը ցանեց այդ սերմերը, բայց նորան վիճակած չէր քաղել նոցա պտուղները։ Մնում էր ուրեմն դիմել օտարազգիների գործակցութեանը, բայց Յաճկաստանում ամէն բան կասկածելի է, ինչ որ օտարներիցն է առաջ գալիս։ Յաճիկը կարող է ընդունել եւրոպացւոց գերազանցութիւնը գիտութեան, հարստութեան, զօրութեան կողմանէ, բայց թէ մի եւրոպացի կարող է հաւասար համարուել տաճիկին, նա այդ երբէք ընդունել կարող չէ։ Կրօնքն է սորա պատճառը. իսկ հետևանքը այն է՝ որ եւրոպացիներից նոքա միայն մնում են Յաճկաստանում, որոնք յանձն են առնում ենթարկուել ամէն տեսակ անպատուութեանց. և աստիճանները եւրոպացիներից ճանաչում են ըստ մեծի մասին միայն դատարկաշրջիկ խաբեբաներին, որոնց համար Բերայի և Գալաթիայի թաղերը աւետեաց երկիր է։

Երբոր Պետրոս մեծն նորաձեւութիւններ մուծանելու ձեռնամուխ եղաւ, Եւրոպայում ոչ ոք չգիտէր թէ ինչ է անցանում Ռուսաստանում, հետևանքները միայն ցոյց տուին այդ ձեռնարկութեան նշանակութիւնը. այդ վիճակի մէջ չէր Յաճկաստանը։ Բոլոր Եւրոպան հոգս էր քաշում և մասնակցում էր Յաճկաստանի նորաձեւութեանը մինչև անգամ աւելի քան թէ նոյն ինքն Յաճկաստանը. իւրաքանչիւր տէրութիւն ցանկութիւն էր յայտնում Յաճկաստանը ամրացած և ծաղկած վիճակի մէջ տեսնել. բայց ամէն մէկը այլապէս էր ներկայացնում այդ վիճակը, այդ պատճառով եթէ մէկը մի բան է առաջարկում, միւսը հակառակում է։ Օտար տէրութեանց ազդեցութիւնը այնքան զօրեղ էր, որ Սուլթանը տէր չէր իւր Մայրաքաղաքումը անգամ, եթէ գործը մի եւրոպացու էր վերաբերում։ Սուլթանը մի և նոյն ժամանակ և խալիֆ է. և այդ պատճառաւ մանաւանդ պարտաւոր է հսկել օրէնքի խստութեամբ կատարելու վրա. բայց այդ օրէնքն գլխաւոր արգելք է ազգի մտաւոր զարգացմանը և նիւթական բարօրութեանը։

Խալիֆը եթէ կամենում է իւր տէրութեան Սուլթանը լինել, պէտք է խախտէ, նուազեցնէ իսլամի ազդեցութիւնը, բայց դա է նրա իշխանութեան աղբիւրը և հիմքը։ Մեծ էին և բազմաթիւ այն արգելքները որոնց հանդիպեց Սուլթանի ձեռնարկած գործը. նա թողեց տէրութիւնը ողորմելի վիճակի մէջ, որ թոյլ էր իրրև մանուկ իւր նոր հաստատութիւններովը, որոնք դեռ չէին արմատացել. որ տկար էր իրրև ծերունի իւր հին հաստատութիւններով, որոնք կորցրել էին իւրեանց կենսական ուժը։

Պատմութեան անաչառ դատաստանը Պետրոս մեծին աւելի բարձր կը դասէ քան թէ Սուլթան Մահմուդին, բայց նա կը վիայէ մի և նոյն ժամանակը թէ Սուլթանի գործը անհամեմատ աւելի դժուար էր քան թէ Ռուսաց թագաւորինը (Նամ. ժԵ եր. 373—085)։

* * *